

egyezett a türkökével. Ennek bizonyítéka, hogy értesüléseivel hat helyen kiegészítette forrása szövegét. (Györffy 1958., 72.)

¹⁴ Al Maszúdi X. századi muszlim történeti és földrajzi író. Az említett eseménnyel egykorú a feljegyzés. Maszúdi nagyon sokat utazott és látott ami még hihetőbbé teszi történeti munkáit. (Kristó 1995., 52.)

¹⁵ Konkrét példája lehet ez a forrás annak, hogy a „Taktikában” leírtak hogyan érvényesülhettek a valóságban.

¹⁶ Ekkhard (980–1050) Sankt Gallen monostor történetírója 884-től 972 között. A magyarok betöréséről hallomásból értesülhetett. (Kristó 1995., 246)

¹⁷ Ezeknek a tüzeknek a segítségével tudnak a kis csapatok tájékozódni, és ha kell gyorsan egyesülni.

¹⁸ Évkönyvíró (845–915 körül), 892–899-ig prümi apát. A magyarokkal kapcsolatos értesü-

lései szóbeliek és hitelesnek mondhatók. (Kristó 1995., 194)

¹⁹ A meghátrálást és visszafordulást ez a forrás a gyengeség jeleként és a kitartás hiányaként tünteti fel.

²⁰ Liudprand (920–972) Longobárd származású diplomata, majd cremonai püspök. Műve az Antapodosis magyarokra vonatkozó részei szóbeli hagyományokra hagyatkoznak. (Kristó 1995., 211.)

²¹ A vesztfáliai Corvey szerzetese (925–1004) Műve: Res gestae Saxonicae. A magyarok kalandozásaira vonatkozó részei szóbeli hagyományokon alapszanak. (Kristó 1995., 219.)

²² Folcuin 928 körül született Lotaringiában. A lobbesi bencés monostor 637–980 közötti történetét írta meg. A kései magyar kalandozásokról amelyről megemlékezet szóbeli híradásokból értesült. Folcuin 990-ben halt meg. (Kristó 1995., 228.)

A N T I K

HOFFMANN ZSUZSANNA

Cicero és Cato Maior

— Az öregségről szóló filozófiai fejtegetés korvonatkozásai —

„Az öregség koronája a tekintély” (Cicero)

Lehet-e derűs és méltóságteljes az öregség? – vetődik fel gyakorta a szinte örökzöld kérdés. Az ókori görögök és rómaiak sokféle módon viszonyultak az öregjeikhez. A szemlélet helyenként és koronként változó, függvénye a társadalmi berendezkedésnek is, de azért általános jellemzői megragadhatók.

Természetes egyfajta tisztelet, az idősebb korosztály tapasztalatainak, tetteinek, életvitelének respektálása, ugyanakkor olykor kifigurázásuk, becsmérésük, esetenként feleslegessé válásuk is hangot kap. Ez utóbbi elsősorban gazdasági okokkal, megélhetési nehézségekkel, illetőleg az ifjúság életszem-

léletével is magyarázható. Maga az öregség természetes állapot, de általános érvényű problémaként is felfogható. Foglalkozott vele a görög irodalom is, Homéros nagy öregjei – akiket a közösség tisztel és elismer – Priamos és Nestór, említi Hésiodos is, előkerül a görög tragikusoknál, például Sophoklésnél (Oidipus Kolonosban 1224–1227), továbbá Euripidés Héraklésében (638–700), Aristophanés Sókratés ábrázolásában.

Jelen dolgozat Cicero Catójának – ami egyben a kérdés átfogó, történeti áttekintése is – elemző bemutatására vállalkozott, kiemelve az idealizált nagy öreg jellemének, tetteinek azon sajátosságait, ahol a források más Cato-képet mutatnak. Az elemző vizs-

gálódás figyelemmel kíván lenni az olyan aktuális korvonatkozásokra is, amelyekkel Cicero a saját korára – esetleg önmagára – céloz, keressük a választ arra a kérdésre is, hogy miért helyezte a dialógus lefolytatásának időpontját a pun háborúk korára (Krisztus előtt III–II. századra), és miért esett Cicero választása éppen az idősebb Catóra.

Az írás keletkezésének ideje feltehetően a Kr. 44. esztendő eleje, amikor a római köztársaság végnapjait éli, úgyszintén – több okból – gyászos-tragikus időszaka Cicero életének is. Ez utóbbi saját hangulatát a következőképpen ecseteli: *Ha meghányom-vetem magamban mindazokat a viszontagságokat, amelyekkel oly kegyetlenül tett próbára a sorsom – már-már abban is kételkedem, amiben korábban hittem* (*Tusculanae disputationes* 5, 3, ford. Hahn István). A tisztos római polgár kötelezettségei közül, amellyel hazájának, szűkebb pátriájának és a családjának tartozik, csupán az első vonatkozás az, ahol még módja van cselekvésre. A haza elvárásait minden polgára felé jogosnak véli, neki magának is lenne teendője, sőt van mondanivalója is. Milyen módon lehetséges realizálni ezeket a kötelezettségeket az ő helyzetében? A filozófiával való foglalkozás számára a létezéssel, az étellel válik azonossá. *Ugyanakkor úgy érzem – írja – eljutottam már a bölcselkedésre alkalmas életkorig, és napjaink ezernyi baja oly fokot ért már el, hogy lelkem terhet semmi más nem könnyíti többé* (*Ad fam.* 4, 4-5, ford. Hahn István). Magánéleti tragédia, a családján belüli politikai meghasonlottság, a közéletből való kiszorulása teszik indokolttá ezt a véleményt. A mű datálásához támpontot ad továbbá egy levélbeli hivatkozása, miszerint Kr.e. 44. május 11-én azt írja barátjának, Atticusnak, hogy a *Cato Maior*t gyakrabban kell olvasgatnia, mivel keserűbbé tette az öregség. (*Legendus est mihi saepius Cato Maior ad te missus. Amariorem enim me senectus facit*). Cicero a jóslásról (*De Divinatione*, 2, 1, 3) írott művében szintén megemlíti, hogy annak

írása közben készült el az Atticusnak dedikált *Cato Maior*. A megírás céljaként azt jegyezte meg barátjának Atticusnak, hogy könnyebbé kívánta tenni mindkettőjük számára a közleledő öregséget (Atticus akkor 65 éves volt, Cicero pedig 60), de ennél lényegesen többet is akart. Atticus – ahogyan máskor is – lelkesen fogadta az újabb munkát, és dicsérrettel illette. 44. július 17-én ezt a választ írta Cicero Atticusnak: *Quod vero scribis te magis et magis delectare, O Tite, si quid, auges mihi scribendi alacritatem* – vagyis örül a dicséretnek, az elismerés pedig fokozza munkakedvét (*Ad Att.* 16, 3, 1).¹ Ugyanazon év november 4-én újból hasonló tartalommal ír. Joggal vetődhet fel az a kérdés, miért választotta Cicero a dialógus főszereplőjének éppen az idősebb Catót, és ment vissza a történelemben egy teljes évszázadot? Okkal óvakodott saját korának viszonyairól, vezető politikusainak hatalmi harcairól – különös tekintettel Iulius Caesarra – nyilvánosan véleményt mondani. Valójában az őszinte véleménynyilvánítást már csak – a nem a nyilvánosságnak szóló írásokban – a levelekben kockáztatja meg, ott is elsősorban az Atticusnak címzettekben. Cicero akkori hangulata Hésiodos pesszimizta sorait idézi:

Csak ne születtem volna e most élő ötödik rend embereként, meghalni előbb, vagy a messze jövőben élni szeretnék, mert melyben mi vagyunk, ez a vaskor...
(Munkák és napok 174–176., ford. Trencsényi-Waldapfel Imre)

Mit tehet ilyen helyzetben egy, a köztársaság és a tradicionális értékek mellett végsőkéig kitartó, nagyműveltségű, gondolkodó római polgár, egy *vir bonus*? Mint köztisztelőtlen álló, tekintélyes szónok-politikus, *consularis*, érzi a felelősséget, és azt, hogy tartozik hazájának, az államnak ebben a helyzetben is, sőt leginkább ebben. Keresi a módot és lehetőséget arra, hogy mivel

és hogyan használhat. Ha a köztársaság válságának pontos okát ő sem tudja, annyit pontosan érzékel, hogy rossz az irány, mélyül a válság, ezért hiányzik számára az állam ügyeinek rendezése szempontjából egy *rector* vagy *moderator rei publicae*, akitől megoldást, útmutatást vár. Feltételezhető, hogy ebben a szerepben önmagára gondol, elsősorban, mint elméleti irányító. A Catilina összeesküvés leleplezésében – némiképpen eltúlzott – szerepe mellett biztatást jelenthetett számára Caesar tiszteletteljes, elismerő viszonyulása, aki – annak ellenére, hogy Cicero Pompeiust támogatta – számított tanácsaira. Valójában Augustus is felhasználta Cicero idevágó (államelméleti) elgondolásait saját programjában és propagandájában. Kézenfekvő – ahogyan az utópikus elméletek kigondolói is tették – a múltban megtalálni, vagy a jövőben feltételezni azt az államberendezkedést, amely a helyreállított ősi értékrend mellett a *vir bonus* ideális élettere lehet. Cicero a múltban kereste és vélte a szükséges példát megtalálni. Kedvelt korszaka a Kr.e. III–II. század, amely időszakot olyan nevek fémjelzik, mint Fabius Maximus – a nemzeti konzervativizmus legjelesebb képviselője² –, az idősebb és ifjabb Scipio, Laelius és a korszak emblematisztikus figurája, Cato Maior.³ Miért megfelelő választás Cicero akkori helyzetében éppen az öreg Cato? Ahogyan maga Cicero, Cato is azon a véleményen volt, hogy korának szokásaival és erkölceivel ellentétes irányt kell követnie, mert azok megromlottak, és nagy változásra van szükség (Plut. Cato Maior 6). Állambölcseleti írásaiban is fokozott hangsúlyt helyez a hagyományon alapuló értékekre, az ismert, az ősök által kipróbált, tapasztalataik alapján bevált, hiteles, tehát követhető, követendő eljárásokra, intézményekre (*mores et instituta maiorum*). Cicero az akkori válságos helyzetben szívesen idézte fel a nagy római alakját, aki példásan szigorú életvitelével, műveltségével, munkabíráásával, erkölcsi tartásával, makacs, harcos

kiállásával a rómaiság követendő mintája lehetett, továbbá a *respublica libera* történetének egy múltbeli sikeres időszakát idézte fel. Az államról szóló munkáját ugyancsak Cato példaadó szerepével kezdi: *M. Catónak, egy valójában ismeretlen és híres ősök nélkül való embernek*,⁴ aki mindannyiunk számára, akik ugyanazon célokra törekszünk, példakép, aki minket cselekvésre és férfias tökéletességre sarkall, bizonyára módja lett volna Tuscumban, egy egészséges és közeli helységben nyugodt körülmények között mulatnia magát (1,1,1). Ezzel szemben Cato késő öregségéig tevékeny, küzd és írásaival oktat, minden tőle telhetőt vállal, minden feladat és tisztség kötelesség számára, érdekek nem vezetik, mindig van véleménye, amit igen markánsan képvisel. Ideális és ösztönző minta Cicero számára is, különösen harcos kiállása és kikezdetlensége.⁵ Az idősebb Cato után kétségtelenül a leghíresebb *homo novus* maga Cicero, akinek ősei között nemcsak consul, de még senator sem akadt. Továbbá több rokon motívum is fellelhető Cicero és Cato életében, nevezetesen, hogy Cicero nemrégén veszítette el imádott lányát, Tulliát, hasonlóképpen halt meg Cato nagy reményekre jogosító, felnőtt fia Kr.e. 152-ben.

További kérdés lehetne, hogy mennyire hiteles a legendás római alakjának cicerói ábrázolása, tekintetbe véve azt a nem lényegtelen körülményt is, hogy Cato szinte folytonos küzdelemben állt a Scipiókkal, különös tekintettel az Scipio Africanus Maior személyére. Hozzá hasonlóan Cicero is vívja a maga sajátos harcát Iulius Caesar ellen, akiben a köztársaság veszélyes ellenségét látja.. Pierre Grimal a Scipiók évszázadának nevezi a második századot,⁶ amelynek szintén meghatározó személyisége Cato Maior is. A markáns, harcos római tekintélyére és általános tiszteletére egyértelmű bizonyíték, hogy a Scipióknak sem sikerült félreállítani, de még kikezdeni sem.⁷ Az államról szóló munkájában (2, 1, 1) adott Cato-jellemzés

feltűnően emlékeztet Ciceróra, ezek szerint beszédében mértéktartó, kedves, komoly, erősen hajlik tanításra és tanulásra, élete és beszéde szinkronban állnak egymással, valószínűleg címzettje méltatásával a szónok saját magára is fel akarta hívni a figyelmet. Maga Cicero is – közéleti szerep híján – tanítani akar, hatni kortársaira, elsősorban az ifjúságra, elméleti útmutatásait, tanácsait kívánja közzétenni: *Mivel tehetnék ugyanis jobb vagy nagyobb szolgálatot az államnak, mintha tanítom és művelem az ifjúságot, különösképpen az ilyen korszakban, és ilyen erkölcsök közepette, amikor már annyira lezüllöttek, hogy csak közös összefogással lehet észre téríteni őket* (A jóslásról 2,4, ford. Hoffmann Zsuzsanna).

Az egész, Catoról szóló írás rendkívül szeretetteljes hangvételű, megértő, szellemes, anekdotikus, történelmi példákkal fűszerezett, archaikus nyelvezettel és kifejezésekkel korhűvé tett fiktív dialógus. Cato a hibáktól mentes, ősi római ideál megtestesítője, Cicero célja érdekében még az ismert, más források által közzétett jellemhibákról is hallgat. Erről ő maga így vall: *Quoniam quidem concessum est retoribus ementiri in historiis, ut aliquid dicere possint argutius* – vagyis a szónokoknak van bizonyos szabadságuk a történelem megváltoztatására, annak érdekében, hogy valamit hangsúlyosabbá tegyenek (Brutus 42, ford. Hoffmann Zs). Egyik levelében Xenophónra hivatkozik (*Ad Quintum fratrem* 1, 1, 23), aki Kyrozt nem történeti hitelességének megfelelően mutatta be, hanem egy igazságos uralkodó példaként: *Cyrus ille a Xenophonte non ad historiae fides scriptus est, sed ad effigiem iusti imperii*. Kereste és meg is találta azt a történelmi szereplőt, akinek idealizált személye kapcsán elmondhatta a saját gondolatait.

A fiktív filozófiai dialógus helyszíne Cato *Maiores* háza, az esemény időpontja Kr.e 150. A párbeszéd további résztvevői, C. Laelius és Scipio Africanus Minor, akik vendégek a háznál. Scipio és Laelius arra kéri

a házigazdát, hogy fejtse ki számukra a véleményét az öregségről, egyben annak a titkára is kíváncsiak, miért viseli ő maga olyan jól és irigylésre méltó derűvel előrehaladott életkorát. Cicerónak lehetett mintája is a téma vizsgálatára vonatkozásában, de még az írása elején tisztázza, hogy nem a mitikus Tithonos⁸ szájába adja mondandóját – mivel az nem elég hiteles – hanem az öreg Catóéba, hogy szavainak annál nagyobb súlya legyen. A Cicero számára akkoriban közelálló témák és a gondolatok a betegség, öregség, halál, gyász és a fájdalom elviselése,⁹ ezekkel kapcsolatban is szeretné közreadni Cato véleményét. A saját elbizonytalanodott tanácsalanságában egy nagyon is határozott, konzervatív szemléletű római keres és talál, akivel olyan gondolatokat mondhat el, amilyen ő maga is szeretne lenni, és hasonló közéleti aktivitásra vágyik. A példával – kortársai és az ifjúság mellett – magát is buzdítja, a minden körülmények között helytálló, rendíthetetlen római idealizált alakjával. A fejtegetésben a következő kérdésköröket veszi sorra: 1. az öregség gátolja az emberi tevékenységet (15–26 *caput*); 2. az öregekből hiányzik az ifjúság ereje (27–38 *caput*); 3. az öregség nélkülözni kénytelen az érzéki élvezeteket (39–64 *caput*); 4. a halál közelsége aggasztó az öregek számára (66–84 *caput*).¹⁰

Már a fejtegetés elején leszögezi Cato, hogy a különféle, az öregkorral kapcsolatos panaszok okai valójában az erkölcsökben keresendők: *Mert a higgadt, és se nem zsémbes, se nem barátságtalan öregek túrheto öregséget élnek, a fanyarság és a mogorvaság pedig minden korban kellemetlen*.¹¹ Talán a vagyon, a befolyás, a megszerzett méltóságok és hivatalok teszik elviselhetővé Cato számára idős korát? – hangzik Laelius kérdése. Cicero mellőzöttségében is köztisztviselőként álló tekintély. Ebben lehet valami, ismeri el Cato, azonban az öregség elleni leghatékonyabb fegyvert a tudományokkal való foglalkozásban,¹² valamint az erények gyakorlásában

látja. A szépen leélt élet, az erényesség jutalma, az arra való visszaemlékezés örömet ad öregkorban is. Themistoklés, majd az öreg Fabius Maximus példáját említi, aki már öregén foglalta vissza Tarentumot. Cato is mellette volt akkor, és ott ismerkedett meg egy Nearchos nevű pythagoreus filozófussal, akinek a tanításai rendkívül nagy hatást gyakoroltak rá, és ezután még fokozottabban törekedett a mértékletes és egyszerű életvitelre. Fabiushoz – különös módon ragaszkodott – aki öregkorában is kitűnt a hadvezéri és erényeivel.¹³ Kiválóságát Ennius a következő soraiban örököltette meg.

*Egy ember menté meg Rómát késlekedéssel.
Sok hiú szóért ő cserben sose hagyta a közjót,
S íme, dicsőségét az idő most egyre növeszti.*¹⁴

Békében éppen olyan kiváló és erényes férfiú volt, mint háború idején, mindig a közjót, az egész közösség szempontjait tartotta szem előtt, bölcs türelemmel és megértéssel viszonyult az ifjak heves, gyakorta meggondolatlan akcióihoz, például a lovasági parancsnok, Minucius, elhamarkodott, veszélyes kapkodását, higgadtan és okosan fékezte. Különösen kitűnt emberi nagysága, fennkölt jelleme abban, ahogyan felnőtt fia elvesztése miatti gyászát viselte,¹⁵ ebben bármelyik bölcslet megelőzte. Példás továbbá a családi élete, mindenkinek rendelkezésére állt tanácsaival, kitűnően ismerte a történelmet, továbbá imponáló az *auguri* jogban való jártassága. Fabius Maximus esetében főként a jelleme és életmódja hatott Catóra – halála után szinte nem volt kitől tanulnia, jegyzi meg Cato. Kedvelte és példaképnek tekintette a görögök közül Thukydidést és Démostenést – és ő maga is igen sokoldalú tudományos jártassággal büszkélkedhetett, amint igazolja ezt fiához, Marcushoz írott munkája is.¹⁶ Nem lehet azonban mindenki Fabius vagy Scipio, azonban a helyesen eltöltött, erényes élet mindenkinél garancia a

derűs, kiegyensúlyozott öregségre. Kiemeli, hogy például Platón írás közben halt meg, Isokratés és Gorgias magas kort értek meg, és mindvégig aktívan művelték tudományukat. Az öregkor a nemes és győztes versenylő öregségéhez hasonlít, amely az időtől megtörve megnyugszik. Alapvető fontosságúnak minősítette a test és a szellem folyamatos gyakoroltatását, ahogyan a győzelemhez szokott atléták is teszik. A költő Ennius is irigylésre méltó nyugalommal viselte mind az öregség terhét, mind pedig a szegénységét.

1. Az első kifejtendő téma, hogy mennyiben és miféle tevékenységtől von el az öregség? Kézenfekvő Appius Claudius, a híres *censor* esete, aki öregségére még vak is lett, mégsem hagyta, hogy a *senatus* szegényletes békét kössön Pyrrhossal. A gyakran emlegetett hajóskapitány példáját hozza fel az eset párhuzamaként, akiről sokan azt hiszik, hogy ő a kormányrudat fogva nyugodtan ül, miközben a hajó legénysége lázasan dolgozik. *De nem testi erő, nem testi gyorsaság vagy ügyesség kell a nagy dolgokhoz* – mondhatja ki Catóval Cicero – *hanem belátás, tekintély és véleményadás, ezekben nemcsak hogy nem foglalkozik meg, hanem még gyarapszik is az öregség* (Cato 6, 17). Hiszen ha nem így lenne, nem neveztek volna őseink a legjelentősebb tanácsadó testületet *senatus*nak (=vének tanácsa), és hasonlóképpen nem lenne a spártaiaknál a legtekintélyesebb döntéshozó testület a *gerusia*. Bár az ifjú Scipio számára is olyan dicsőséget tartanak fenn az istenek, mint az idősebb Africanusnak! Ez utóbbi valójában Cicero véleménye, Cato merőben más-ként értékelte a Hannibal legyőzésével Róma első emberévé emelkedett Scipio Africanust. Saját példájára térve, felteszi a kérdést, hogy talán ő tétlenkedik? *Ellenkezőleg* – jelenti ki – a *senatus*nak *elrendelem, hogy milyen háborút kell viselni és miképpen: Karthágónak, amely már régóta rosszban töri a fejét, jó előre hadat üzenek, és nem szűnök meg gyanakodni rá mindaddig, amíg meg nem tudom, hogy*

eltörölték a föld színéről (Cato 6, 18). Cicero maga is szerette volna magát fontosnak és befolyásosnak tudni, akinek a véleménye számít, a tanácsaira igényt tartanak, ahogyan Caesar azt megígérte. Ugyanezt a gondolatot megfogalmazta korábban (Az államról 1, 17, 27): *„ugyanazt mondhatja magáról, amit nagyapám, Africanus szokott Cato írása szerint mondani, hogy ő soha nem volt jobban elfoglalva, mint akkor, amikor nem kellett semmit sem tennie, és soha nem volt kevésbé egyedül, mint amikor magára volt hagyva.* Plutarchos, Cato életrajzában (6) a következő jellemzést adja róla: *Hatalma méltóságát és szigorúságát teljes mértékben érezte; igazságszolgáltatása engesztelhetetlen, a hatósági rendeletek megtartása tekintetében pedig pontos és hajlíthatatlan volt.* Ismeretes, hogy (Cato) rendkívül makacs és akaratos politikus volt, akaratát igyekezett mindenáron keresztülvinni. Meglehetősen elszántsággal tette ezt a punokkal szemben is, jelentős szerepe volt abban, hogy a rómaiak Karthágó teljes megsemmisítéséről döntöttek. Ez a jellegzetes hozzáállás nagyon is emlékeztet Caesar rendkívül határozott és gyors döntéseire és cselekvésmódjára. Ami Cicero-t illeti, szeretett volna tevékeny lenni, de valójában az elméleti munkásságon kívül, a közéleti aktivitásra nem talált megfelelő teret. Bölcshez nem méltó módon sokat panaszkodik és siránkozik, ezt főleg az Atticushoz intézett levelei tanúsítják. Az öregségről szóló írása szinte önmagához intézett *consolatio*.

A történelmi példák tanúsága nyomán Cato megállapítja, hogy a leghatalmasabb államokat mindig a fiatalok ingatták meg, az öregek támogatták és állították helyre (Cato 6, 19). *Ezt a nagy országot, mondd, hogyan tettétek tönkre ily hamar?*– teszi fel a kérdést a költő Naevius *Ludus*-ában. Erre a válasz: *Újdonsült balga, ifjú nép lépé szószerkeinket el.* (Cato 6, 20)– a meggondolatlanság és kapkodás az ifjúkor, a bölcsesség az öregség sajátossága. A gyengülő emlékezet is az

utóbbiak gondja, de a folyamatos ténykedés frissen tartja azt, ennek igazolására költők, filozófusok egész sorát hozza példának. Az ifjúság esetében veszélyes, hogy bizonytalant biztosra vesznek. Ott van továbbá az öreg filozófusok, madárjósok jogtudósok példája, akik számtalan dologra kitűnően emlékeznek, és idős korukban is frissen gondolkodnak. Bizonyosság erre az öreg Sophoklés esete, akit a fiai bíróság elé vittek azzal a váddal, hogy vagyonát elhanyagolja, tehát gyengeelméjű. Az idős tragédiaköltő a bírák előtt felolvasta a legutóbb írt, „Oidipus Kolonosban” című darabját, hogy azok döntenek tudjanak elméleti állapotáról. Az eredmény a felmentése lett.

2. A második témakör (27-38) szerint az öregekből hiányzik az ifjúság ereje. Minden kornak – ahogyan a természetben is – megvan a maga sajátossága. Az ifjúnak nem hiányoznak a kisgyermek kedvtelése, sem pedig az érett korú felnőtteknek az ifjúság féltelensége, lázadása és hevessege, ugyanígy az öregeknek nincs szüksége és nem hiányzik az ifjúság ereje, tettvágya, ugyanis számukra a természet már másféle feladatokat rendelt. Vannak azonban olyan erőpróbák, ahol nem vallanak szégyent az ifjú hősök ellenében, ugyanis erejüket megsokszorozza a bölcsesség, a megfontoltság és higgadt nyugalom.

3. Az élvezetek és az ezekre való vágyakozás hiánya megkeseríti-e az öregek életét? – ez a következő megválaszolandó kérdés Cato számára (39-64). Egyenesen ajándéknak minősíti az efféle vágyak megszűnését. További tanácsa az ifjak számára, hogy az élvezetekben tobzódó ifjúkor, megtört test és szellemet hagy az öregkorra. Catóról egyébként köztudott, hogy nem vetette meg az efféle élvezeteket, idős korában újból meg nősült és fiatal leányt vett feleségül.¹⁷ Szívesen vesz Cicero Catóval kapcsolatban – nem véletlenül – példákat a mezőgazdaságból is (Cato 15, 51), ez megfelel az öregkorhoz is, hiszen az ezzel foglalkozó emberek életük

utolsó percéig aktívak, még akkor is, ha tudják, hogy munkájuk gyümölcsét már nem ők fogják élvezni (*Fát ültet, mely gyümölcsöt más kornak terem.* Statius: Ifjúkori barátok). A földművelők életüket mindig is a természet közelségében élték, és ez az ember számára a leginkább természetes környezet, továbbá hozzásegíti, hogy mindent a maga idejében fogadjon el. Ennek kapcsán a következőt ajánlja: *Sok szempontból hasznosak Xenophón könyvei; kérlek, olvassátok őket szorgalmasan, amint eddig is tettétek. Mily ékesszólóan dicséri a földművelést abban a könyvben – A gazdálkodásról a címe –, amelyben a családi vagyon megővéséről ír. S hogy lássátok, az ő számára semmi sem tűnt annyira királyhoz illőnek, mint a földműveléssel való foglalkozás* (Cato 17, 59). A földműves munkája az egész ókor folyamán megőrzött bizonyos hagyományos értékrendet, és magának Catónak a számára – ahogyan a földművelésről szóló művében írta –, nincsen nagyobb dicséret és elismerés annál, mintha valakit jó földművesnek és derék gazdának tartanak.

*A fát ültető földműves, arra a kérdésre,
hogy kinek a számára tesz ezt, így felel:
A halhatatlan isteneknek ültetem,
Átvennem ők hagyják az ősök örökét,
De megkívánják épp azért én tőlem is,
Utódaimra hogy gondom legyen.*
(Cato 7, 24)

Egyben a föld az, amely sohasem csalja meg a gazdát, kamatostul viszonz minden ráfordítást. Odysseus apját, az öreg Laertést említi, aki fia miatti bánatát azzal enyhíti, hogy gondozza a földjét, tehát az a tevékenység lelki bajok és terhek könnyítésére is megfelelő „terápia”. Nemes egyszerűségre, fegyelemre és önmérsékletre is tanít, példa erre Manius Curius esete, akit a samnisok tetemes mennyiségű arannyal akartak megvesztegetni, ő azonban visszautasította, mondván, hogy nem az arany birtoklását

tartja kiváló dolognak, hanem azt, hogy azoknak parancsoljon, akiknek aranyuk van (Cato 16, 55).

Kedves számára és örömet leli az idősebb ember a nemes hajlamú ifjakban, akik tisztelik és szeretik az öregeket, örülnek azok tanácsainak, amelyekkel őket az erények gyakorlására buzdítják. A velük való foglalkozás, bölcs tanácsokkal való segítségük, értelmes és hasznos időtöltés az öregek számára, továbbá a folytonos gyakorlás szükséges szellemük frissen tartásához. Ez az a szerep, amire Cicero is vágyik, nyilván az utalás saját magára is vonatkozik, Cato szájába adja annak a szerepnek a megfogalmazását, amit ő a saját korában és helyzetében elvárna.

Az öreg embernek, különösen ha magas méltóságokat viselt, oly nagy a tekintélye, hogy az egymaga többet ér, mint az ifjúság minden gyönyörűsége (Cato 17,61). Cicero maga rendkívül hiú ember volt, hajlamos saját szerepének túlértékelésére, különösen vágyott elismerésre és tekintélyre. Az érdemek méltatását és jutalmazását vonzóbbnak látta az idősebb Cato korában. Valójában azonban neki is meg kellett küzdenie az ambíciózus Scipióval, aki a közvélemény „páratlan manipulátora” volt.¹⁸ A későbbi Africanus esetében Cicero-korabeli aktualitásokra való utalást sejtethetünk. A rendkívül határozott, céltudatos – az istennel is kapcsolatban álló – aki gyorsan és idő előtt realizálja terveit, Iulius Caesarra ismerhetünk.¹⁹ Ő szintén határozott és célratörő, aki nem ismer lehetetlent. Cicero ellenben az államra veszélyes, felforgató, hatalomra törő zsarnokot lát benne. Tervei realizálásához Caesar is felhasználta az előjeleket, a papi tisztségeket, amit Cicero a Jólásról szóló írásában többször szóba hoz. Nyilvánosan dicséri, de valójában elítéli öncélúnak minősített törekvéseit, ugyanakkor szeretné, ha Caesar igényt tartana tanácsaira. Cicero meglátása aszerint gyakorlat ugyanis az öregek tekintélyének a tisztelete, minél romlatlanabbak

az erkölcsök, így Aemilius Paulus, Scipio Africanus vagy Fabius Maximus már pusztán intésükkel tekintélyt parancsoltak. Azonban többször is hangsúlyozza, hogy a tekintély a megélt élet hozadéka, az öregeket csakis akkor illeti meg, ha ezt korábban megalapozták, és az utódok tisztelétét kiérdemelték, vagyis: *Nyomorúságos az olyan öregkor, amely szónoklattal védekezik* (Cato 18, 62). Ilyen értelemben – Lysandrost idézve – *Spárta a legbecsebb lakóhely az öregek számára, mert az életkor sehol sem részesül annyi kedvezményben, az öregkort sehol sem tisztelik annyira* (Plutarchos: *Moralia* II). Így eshetett meg az athéni színházi előadások alkalmával, hogy egy odaérkező idős embernek saját honfitársai nem adtak ülőhelyet, ellenben a spártaiak – akik a követeket megillető fenntartott helyeken ültek – valamennyien felálltak, és az öreget maguk között ültették le. Mikor ezen akciójukat általános taps fogadta, egyikük megjegyezte: *Az athéniaiak tudják, hogy mi a helyes, de nem akarnak helyesen cselekedni* (Cato 18, 64). Helyes, hogy az idősebbeket a szavazásnál és véleménynyilvánításban megilleti az elsőbbség, továbbá, hogy bizonyos tisztségek, például az idősebb *augurok*,²⁰ előnyt élveznek a rangosabb tisztségekkel szemben is.

A. Gellius egyik részletében (Attikai éjszakák, 2, 2), ahol az életkor és az éppen viselt *magistratura* elsőbbségének a kérdését veti fel, arra a következtetésre jut, hogy az elsőbbség nyilvánosan a rangosabb tisztségviselőt illeti meg, a magánéletben viszont más a gyakorlat.

Mit lehet összehasonlítani tehát a tekintély jutalmával? *Akiknek ez kijut, azok az élet drámáját végigjátszották, és nem estek össze – rossz színész módjára – az utolsó felvonásban.*

Vannak zsémbes, mogorva és fősvény öregek is, ez Cicero szerint súlyos jellemhiba, nem az öregség az oka! Jó példa a zsémbes, mogorva és a szelíd, megértő öregségre Terentius, Testvérek című darabjának két

szereplője, Micio és Demea.²¹ Hasonlóan negatív megítélés illeti a fősvényt, még mindig kuporgató öregeket: *Van-e képtelenebb dolog, mint annál több útravalót venni, minél kevesebb van a hátralévő útból* (Cato 18, 66).

4. Az írás végére maradt kifejtendő téma a halálhoz való viszonyulás, milyen az, kell-e tartani tőle, mi történik a lélekkel a halál után (66-84). *Ki lehet olyan balga, aki határozottan tudja, még ha ifjú is, hogy estig élni fog-e?* (19, 67) – nem a kor függvénye, és nem csupán az öregeket érinti, a fiatalok éppúgy meghalhatnak.²² Egyébként az öregember már elérte azt, amiről az ifjú csak hiszi és reméli, hogy el fogja érni, vagyis a magas életkort. Ahogyan a természetben zajlik, hasonló hozzá az emberek életkora is, az ifjúság a tavasz, ami mutatja a jövő termését, a további évszakok a termés learatására és betakarítására valók. Az öregkor „termése” pedig a megszerzett javak bősége és az erényes tettekhez való visszaemlékezés. Minden, ami a természet rendjébe beleillik, a javak közé sorolandó. Az ifjak halála olyan, mint amikor a víz oltja ki a lángot, az öregeké ellenben a magától kialvó tűzre emlékeztet. A halál gondolata Cicero személyes tragédiája, lánya elvesztése okán is foglalkoztatta, az ezzel kapcsolatos gondolatait a *Tusculumi beszélgetések* című, fiktív dialógusában fejtegette. A halállal nem kell foglalkoznunk, bölcsen meg kell várnunk azt, amíg a természet maga bontja le alkotását. Ennek indoklására Pythagoras véleményére hivatkozik, aki szerint tilos a fővezér, vagyis isten parancsa nélkül távoznunk az élet őrhelyéről és állomásáról (20, 73).

Cicero kortársa – akivel egyébként számos kérdésben azonos politikai nézeteket is vallott – az ifjabb vagy uticai Cato, az idősebb Cato dédunokája. Cicero eszmefuttatása a példás életvitelről, erényekről, közéleti aktivitásról helyenként az ifjabb Catóra is vonatkozhatna, akiről Plutarchos a következő jellemzést adta (Az ifjabb Cato 8): *Annyi bátorságot és bölcsességet mutatott, hogy*

azt gondolták róla, semmiben sem marad el az idősebb Cato mögött. Hasonlóképpen markáns figurája korának, és politikai nézeteit igen erőteljesen hangoztatta, számos kritikával illetve – hasonlóan Ciceróhoz – például Iulius Caesart, viszonyuk közismerten ellenséges. Neki is konfliktusa támadt az egyik Scipióval (Metellus),²³ mégpedig a házasságkötés kapcsán, ezt az affért később számos támadással torolta meg. Marcus Iunius Brutus – aki rokonságban áll az ifjabb Catóval, annak unokaöccse – egy dicsérő munkát szentelt az ifjabb Cato tevékenysége méltatásának, amire Iulius Caesar egy *Anticato*nes (A Cato-félek ellen) című, kritikus hangvételű írással válaszolt. A névazonosság – az idősebb és ifjabb Cato – módot adott Cicerónak arra, hogy írásába helyenként aktuális célzásokat, jól elhelyezett oldalvágásokat iktasson be, saját korára, sőt magára Caesarra célozva. Minden Catóra vonatkozó dicséretben rejtett módon utalni tud saját korának elfajult politikai küzdelmeire, személyekig visszavezethető aktualitásokkal. Célpontja ilyenkor elsősorban Caesar. Cicero Caesar személyében a köztársaság ellenségét látja, a leendő zsarnokot, a királyt, akivel szemben az általa idealizált *vir bonus*ra, Catóra szavaz. Ezt a Caesart elítélő véleményt nyíltan nem hangoztatja, elsősorban a levelekben mer őszintén színt vallani, illetőleg Caesar halála után. Ugyanakkor – személyes hiúsága miatt is – lépten-nyomon céloz a saját szerepére, és a Catóéval azonos jellemvonásai hangsúlyozásával személyes érdemeit méltatja. Ezen körülményeket mérlegelve, vajon véletlen lehet-e, hogy Cicero éppenséggel egy Catót – jóllehet egy másikat – választott írása főhőséül, akinek tevékenységét, erényeit, igazi rómaihoz méltó helytállását kívánta megismertetni korával, példaként a derűs, kiegyensúlyozott öregségre, ugyanakkor nem titkoltan az igazi római példaképének is szánta a maga korában, elsősorban az ifjúság számára. Ez utóbbi cél hangsúlyosabbá

tétele okán valójában egy idealizált Catót állít írása középpontjába – aki valójában a *cruda senectus* példája lehetne – gondosan kerülve minden olyan mozzanatot, jellemvonást, amiben hőst nem lehet megdicsérni. Melyek is ezek a szempontok? A továbbiakban érdekes ezekre is rávilágítani röviden.

Mind a kortársak, mind az utókor szemében ismeretes Catónak a görög kultúrához való ellenséges viszonyulása. Nem önmagában ezt a kultúrát utasítja el, hanem a rómaiakat óvja annak befogadásától, attól tartva, hogy a görög poliszvilág lehanyaglása és a görögök műveltsége, szabados életfelfogása szoros összhangban állnak egymással, jelesül ez vezetett a poliszok bukásához. Azt is jósolta, hogy a rómaiak el fogják veszíteni a hatalmukat, ha a fejüket görög tudományokkal tömik tele! Nem ismeretlenül utasít el valamit, maga kitűnően tud görögül, öreg korában behatóan tanulmányozta a görög irodalmat és filozófiát, de számára az ideál még mindig ősi, paraszti Róma, az ősoktól örökölt intézményeivel és szokásaival (*instituta et mores maiorum*). Plutarchos életrajzában (12) erről a következőket közli: *A leghosszabb időt Athénban töltötte – mint beszélék – görög nyelven tartott beszédet, amelyben kifejezte csodálatát a régi athéniak erénye iránt, és hogy milyen gyönyörűséget szerzett neki a város szépsége és nagysága.* Az életrajzíró azonban úgy tudja, hogy ez így nem igaz, ugyanis görög földön is tüntetően ragaszkodott az anyanyelvéhez. Cicero életében – főként utolsó éveiben – különös szerepet kapott a filozófia, ezt a szempontot Catónál is szerepelteti, de inkább saját magára, mint főhősére vonatkozik, illetőleg az ifjabb Catóra. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a hellén kultúra és műveltség terjesztését Rómában és Itáliában éppen az öreg Scipio Africanus kezdte el, és a legaktívabb és odaadóbb pártfogója pedig éppen az a Scipio Aemilianus, aki az öregségről szóló mű egyik szereplője. Ő szervezte meg azt a Scipio-kör néven ismert

filhellén csoportot, amely ennek a kultúrának az itáliai elterjesztését tűzte ki céljául, és pártfogolta azon irodalmárokat, akik ennek érdekében tevékenykedtek, például Enniust, Terentiust. Cicero Catója egyértelmű elismeréssel, csodálattal szól a görög költőkről, filozófusokról, a leghalványabb célzás sem esik negatív vélekedésről, sem a fiktív partner, az ifjabb Scipio másféle véleményéről. A görög kultúra itáliai terjesztésének maga Cicero is igen aktív képviselője, így a Catónak szóló dicséreteket feltehetően – kimondatlanul – saját személyére vonatkoztatja.

Hasonlóan fontos kérdés Cato és a Scipiók viszonya, amelyről köztudott, hogy korántsem volt annyira familiáris, mint amilyennek ez a dialógus mutatja. Az ellentét alapja egy Cato számára kellemetlen, szégyenteljes epizód, amely Scipio, Africába való átkeléséhez kapcsolódik. A rendkívül szigorú, kifejezetten takarékos, kemény, embert próbáló életvitelt helyeslő Cato, szót emelt a katonai táborban a fegyelem lazulása miatt, szerinte Scipio veszélyes szabadosságot engedett meg a katonáinak, élvezetekre és költekezésre csábította őket, amiért a *quaestora* (Cato) elmarasztalta. Azonban, az akkor még fiatal Scipio volt a fővezér (*imperator*), akinek ő – szigorú életelvi és féltékenysége ellenére sem – adhatott volna utasítást, még kevésbé volt joga bírálni. Plutarchos tudósítása szerint a következőképpen reagált: *Scipio kijelentette, hogy neki semmi szüksége nincs fukar kezű quaestorra, amikor kifeszített vitorlával rohan a háborúba; a városnak különben is a tetteiről és nem a pénzéről tartozik számot adni.*²⁴ Szintén Plutarchos közléséből arról értesülünk, hogy akkor Cato, Fabius Maximusszal együtt – ez utóbira féltékeny volt a fiatal fővezér – elhagyta Szicíliát, és a *senatusban* vádat emelt Scipio ellen. A vád szerint az ifjú hadvezér a színházban és *palaestrában* (tornacsarnok) tölti az idejét, miközben hihetetlen mértékű pazarlást folytat. A vádemelés következményeként

tribunusokat küldtek ki a helyzet kivizsgálása céljából, azzal a kikötéssel, hogyha a vád megalapozott, hozzák magukkal a fővezért Rómába. Scipio azonban sikerrel védekezett, azt állítva, hogy mindezt csak szabad idejében teszi, továbbá, hogy a győzelem hadsereg felkészültségétől függ – amiben ő biztos volt – és ezzel megindította az afrikai expedíciót.²⁵ Cato az esetet – érthető módon – súlyos, engesztelhetetlen sérelemként élte meg, megbántottságát tetézte még az a tény is, hogy egy ifjú ellenében maradt alul. Ellenséges érzületet keltett később maga ellen azzal a döntésével, hogy Scipio Africanus testvérét Luciust²⁶ – aki pedig már diadalmenetet is tartott – kizáratta a *senatusból*, ezzel az akkor már halott Africanus emlékét is megsértette (Plut. Cato Maior 18). Scipio elérte, hogy Hispániában ő legyen Cato utóda (Plut. 11), és sietve indult átvenni a tartományt, Cato ellenségesen fogadta ezt a lépést, de végül Scipio nem tudta elérni elődje rendelkezéseinek a megmáskítását. Cato sokszor emelt vádat –illetőleg segített ebben másoknak is, például a Petiliusnak – a Scipiók ellen (Plut. 15), de Africanus tekintélyének és kapcsolatainak köszönhetően hathatós eredményt nem ért el. Ellenségei éberben figyelték, mikor miben marasztalható el. Plutarchos úgy értesült, hogy ötvenszer került bíróság elé, legutoljára 86 évesen, amikor így fakadt ki: *nehéz dolog olyannak, aki más idők emberei között élte le az életét, egy új nemzedék emberei előtt védekeznie* (Plut. 15). Még kilencven éves korában ő maga emelt vádat Sergius Galba ellen.

Cicero az államról szóló művében is többször szerepeltette Catót. Róma fennállásának dátumát is Cato *Origines*ének időrendjéhez igazította. Scipio Aemilianus szájába adja Cato gondolatát, miszerint a római alkotmány azért áll felette minden más államénak, mivel nem egy ember, hanem nemzedékek tapasztalatainak kiérlelt alkotása. Az organikus történelemfelfogást szintén Catóhoz vezeti vissza, amit a követ-

kező szavai igazolnak: *Öröm számomra, ha kölcsön vehetem Cato tulajdon szóhasználatát, úgy mutatva be nektek államunkat, mint amely megszületik, majd felnő, később eljut a felserdült korba és ereje egész teljébe.*²⁷ Cicero mintegy forrásaként jelöli meg Cato történeti munkáját, megújítva és felvállalva annak szellemi örökségét is.²⁸ A rómaiak elismerték Cato érdemeit, tisztelték, és komoly tekintélye volt, erre utal, hogy *censori* tisztségét követően szobrot állítottak neki *Salus* templomában, amelyre a következő feliratot vészték: *Mikor a rómaiak állama lehanyatlott és romlásnak indult, mint censor, bölcs rendeletivel, józan erkölcsével és tanításával újból helyreállította* (Plut. 19). A közéleti tevékenysége mindvégig aktív, történeti munkáját élete utolsó évében 149-ben fejezte be, *társaságát nemcsak kortársai keresték és óhajtották, hanem a fiatalok is, mert életében sokat látott és tapasztalt, és sok olyan dologról beszélt, amit érdemes volt meghallgatni* (Plut. 25).

Cicero dicsérte, sőt idealizálta az idősebb Catót, a jeles rómain, ebből a dicsőségből rá magára is visszasugárzott valamennyi. Adott egy követendő, követhető mintát válságba jutott korának, kritikus utalásaival kortársait is bírálja, nem utolsósorban Caesart. Saját korának súlyos gondjait tudatosan helyezi át a múltba, ott leli meg azt a környezetet, ahol kifejtheti véleményét anélkül, hogy kortársai közül bárkit megsértene célzásaival. Elgondolásaival, tanácsaival a maga módján hazájának kíván szolgálatára lenni, az ifjúságot irányítani, és magát hasznosan elfoglalni. Szeretett volna az elméleti tanácsadó, a *rector* vagy *princeps rei publicae* szerepében jeleskedni, és mellőzöttségében komolyan hitte, hogy Caesar számít tanácsaira. Az utolsóig kitartott – ahogyan példaképe Démostenész is tette – a hagyományos, múltban sikeres államrend védelmezésében, felidézve annak sikeres és dicsőséges múltját, ezzel új erőt adva a válságba süllyedt jelennek. Cicero Catóban találta meg azt a történeti szereplőt,

akinek személyében saját magát állíthatta a középpontba, és hiteles történeti adatokkal,²⁹ de idealizáltan megrajzolhatta azt a dicsőséges, tiszteletre és közmegbecsülésre méltó – *vir bonus*hoz illő – életvitelt és pályát, amelyet ő magának is szeretett volna. Tehát Cato személyében lényegében saját magára, és áhított közéleti szerepére gondol; Catónak Scipio Africanusszal való konfrontálásában pedig nem nehéz Cicerónak a Iulius Caesarhoz való viszonyulását sejteni. Egy filozófiai tárgyú írásban fogalmazta meg azokat a gondolatokat, amelyeket szeretett volna a gyakorlatban is megvalósítani, és ennek eredményeképpen azt az elismerést és általános tiszteletet kiérdemelni, amely Catónak osztályrészül jutott.

A régi köztársasági rendszer visszaállítását hangoztató eszmék – amelyek Cicero gondolatai is – ott vannak a Sallustius neve alatt fennmaradt Caesar levelekben, és segítették Augustus rendszerének elfogadtatását is. A jeles római polgár Catóban testet öltött erényei az államot irányító politikus eszményítésére is alkalmasak voltak. Augustus az erények pajzsán a négy fő erényt szerepeltette, tehát a hagyományos római értékeket képviselte, ez egyezett azokkal az elvárásokkal is, amelyek a filozófia iskolák szerint az uralkodót kötelezik.

AJÁNLOTT IRODALOM

- PLUTARCHOS: *Párhuzamos életrajzok*. M. Porcius Cato és az Ifjabb Cato életrajza.
 M. Tullius Cicero *válogatott művei*. Budapest, 1974.; Cato Maior avagy az öregségről; Laelius avagy a barátságról, Az államról, Tusculumi eszmecsere.
 F. R. COWEL: *Everyday Life in Ancient Rome*. London, 1961.
 ÜRÖGDI GÖRGY: *A régi Róma napjai*. Budapest, 1967.
 SZEPESSY TIBOR: *A régi Róma napjai*. Budapest, 1968.

JEGYZETEK

¹ Cornelius Nepostól (Híres férfiakról: Cato 3) megtudhatjuk, hogy Atticus kívánságára Nepos is írt egy munkát Catóról, amelyben életéről és erkölceiről részletesebb beszél, de ez sajnos nem maradt ránk.

² Fabius Maximus halálával (Kr. e. 203) a nemzetikonzervatív eszmékképviselőt Cató vállalta fel.

³ Ezen kor kiemelkedő politikusait szerepeltette több írásában is, pl. Az államról, Laelius, avagy a barátságról.

⁴ Ugyanilyen *homo novus* maga Cicero is.

⁵ Ez utóbbiban Cicero korántsem volt ennyire szerencsés és elszánt, száműzetése komoly és intő tanulságokkal szolgált neki.

⁶ Le siècle des Scipions Rome et l'hellenisme au temps des guerres puniques, Paris 1975.

⁷ A tekintélyes Scipio Africanus megpróbálta hispániai tartományából elmozdítani, de sikertelenül.

⁸ A ceosi Aristónak, aki egyébként Zénón tanítványa volt, tudunk egy öregségről szóló művéről, de nem látszik, hogy ez lett volna a minta.

⁹ A jelzett témákról részletesen kifejtette gondolatait a Tusculumi eszmecsereben (Budapest, 2004, Allprint Kft., fordította Vekerdi József)

¹⁰ A halálról bővebben értekezik a Tusculumi eszmecsere első könyvében.

¹¹ Cato 3, fordította Némethy Géza, a továbbiakban ezt a fordítást idézem.

¹² A források szerint igen aktív életvitele mellett erre nem sok ideje maradt, ezt is pótolta idős korában, amikor különösen behatóan foglalkozott görög irodalommal és filozófiával.

¹³ A fiatal Scipio megbízatása ellen Fabius is szót emelt, korainak tartotta ezt a rendkívüli megbízatást, részben a jelentősége miatt, illetőleg, mivel a jelölt a *cursus honorum* rendjének betartása nélkül kapta volna meg, de tiltakozásában némi féltékenység is érzékelhető.

¹⁴ Az idézet Ennius *Annales* című művéből való.

¹⁵ Cicero, Cato, Fabius esetében közös motívum a gyász elviselése.

¹⁶ A belőle fentmaradt részletek HENRICUS JORDAN kiadásában olvashatók: *M. Catonis praeter librum de re rustica quae extant*, Stuttgart, 1967, 77-93.

¹⁷ Maga Cicero is újból házasságot kötött válá-

sa után, de az ifjú feleség súlyos csalódást okozott neki.

¹⁸ Ez utóbbi minősítést SERGE LANCEL adta neki Hannibal című művében (Osiris Kiadó, Bp. 2005, 202.) Livius (XXVI 19, 3-9) szintén tanúsítja, hogy milyen gonddal alakította saját imázsát a későbbi Africanus. Híresztelések terjedtek el az istenekkel való különös kapcsolatáról, továbbá esetleges isteni származásáról. Mindezek részben Numa, részben Alexandrosz esetére emlékezteték a rómaiakat, Scipio viszont nem cáfolta ezt a személye körül kialakuló legendát, hanem ügyesen kihasználta.

¹⁹ Caesar mítoszához bővebben lásd HOFFMANN ZSUZSANNA: *Divus Iulius*. Aetas XVIII (2003) 12-23.

²⁰ A madárjósok testülete igen rangos és elismert *collegium* az ókori Rómában, maga Cicero is a testület tagja volt.

²¹ A két különböző apatípushoz lásd még TRENCSENYI-WALDAPEL IMRE: *Terentius vizsgálata L. Aemilius Paulus temetésén*. Antik Tanulmányok 4 (1957) 1-28.

²² Felnőtt fia elvesztése kapcsán ilyen tragédiát maga Cato is megélt.

²³ Plutarchos Cato Min. 7-8. A Spartacus felkelés idején katonai tevékenységében, akkora fegyelmezettséget, bátorságot és mértéktartást tanúsított, hogy úgy vélték semmiben sem marad el az idősebb Cato mögött.

²⁴ PLUTARCHOS: *Párhuzamos életrajzok*. Az idősebb Cato, 3, ford. Máthé Elek.

²⁵ Scipio tevékenységéhez lásd még Lancel Serge: Hannibal, Bp. 1995.

²⁶ Ugyanerről Gellius is tudósít: Attikai éjszák 4, 18.

²⁷ Az államról 2, 1, 2-3; az organikus történelemfelfogást Cato összegezte, ez hatással lehetett Polybiosra is (6, 51, 4).

²⁸ Részletesebben lásd HAVAS LÁSZLÓ: Cicero és Róma alapításának hátszázadik évfordulója. In *Cicero öröksége*. Agatha I. Debrecen 1995 (szerk. Havas László) 45-59.

²⁹ Valószínűleg Atticus *Annales*-ére támaszkodott. Cato értékeléséhez újabban lásd FODOR NÓRA-TÓTH JUDIT: *Antik és középkori irodalmi elemzések*. Piliscsaba, 2004. 9-94.